

Haklik Norbert Olvasónapló

EGY MATEMATIKUS ZSENI ÚTJA GALÍCIÁTÓL NEW YORKIG

(Mark Kac: *A véletlen rejtélyei.*
Önéletrajz

Fordította: Gyárfás Vera. Budapest,
Typotex, 2022.)

Vajon mi visz rá egy, a mai Ukrajna területén, lengyel anyanyelvű zsidó családban született fiút arra, hogy a véletlen kutatásának szentelje életét? A tudományos díjak garmadájával elismert matematikus, Mark Kac találó, *A véletlen rejtélyei* című önéletrajzából úgy tűnhet: azzal, hogy annyit foglalkozott vele, a világhírű tudós csak visszafizetett valamennyit a véletlennek cserébe azért, hogy annyiszor megóvta az életét.

Mark Kac életútja ugyanis ékes bizonyítéka annak, hogy a Vereckei-hágótól keletre még a szokásosnál is nagyobb adagra van szükség a jótékony véletlenekből – tehát a szerencséből – ahhoz, hogy az ember idős kort megérve hosszú és tartalmas önéletrajzot ír hasson. (Az előző mondatban szereplő állítás jelen idejét az indokolja, hogy ez év februárja óta ismét megkérdőjelezhetetlenül és elkese-
rítően érvényesnek tűnik ez az igazság.)

A tudós Marek Kac néven született 1914-ben Krzemieniecben (ma: Kremenec, Ukrajna), amely akkor még az Orosz Birodalom része volt, és éppen Kac gyerekkorában vált az államiságát ismét visszanyerő Lengyelország részévé. A település története tehát már önmagában is meglehetősen nemzetközi. Mark Kac felmenőie nemkülönben: a későbbi világhírű matematikus apja például a Lipcsei Egyetemen doktorált filozófiából, majd Moszkvában tanult történelmet és filológiát – azonban az antiszemitizmus miatt, néhány kivételes évet leszámítva, nem taníthatott, ehelyett a család textilüzletét igazgatta, és melléktevékenységként korrepetált. Kac, a rá jellemző keserédes humorral, így összegzi az apja képzettsége és kenyérkeresetének módja közötti ellentmondást: „Ő lehetett a világtörténelem egyetlen olyan kereskedője, aki tudott héberül, latinul, görögül, sőt egy kicsit még az ógyházi szláv nyelvhez is konyított.” (26.)

Mark Kac

Ilyen kiindulópontból hosszú út vezetett a New York-i Rockefeller Egyetem katedrájáig, mondhatnánk. Önéletrajza tanúsága szerint a tudóst rengetegszer segítette át a véletlen ennek az útnak a viszontagságain – persze tehetségével, szorgalmával, valamint az új kihívások iránti nyitottságával szövetségre lépve –, mígnem valóban eljutott a kelet-európai kisváros textiltoltjától addig, hogy a huszadik század egyik legelismertebb matematikusává vált. Kac életét végeredményben éppen a számok tudománya mentette meg: az első fejezetek egyikében felidézi, tizenéves korában hogyan fedezte fel őt Antoni Marian Rusiecki, aki nem csak az Okta-

tási Minisztérium munkatársa, de egyúttal a *Młody Matematyk* főszerkesztője is volt, és közölte a frissen érettségizett fiatalember új módszerét a Cardano-képletek levezetésére, majd rábeszélte, hogy a mérnöki pálya helyett inkább a matematikát válassza. „Mint kiderült, a matematikában elég tehetséges (és szerencsés) voltam ahhoz, hogy 1938-ban külföldre utazhassak egy posztdoktori ösztöndíjjal. Az ösztöndíjat a jómódú, tökéletesen asszimilálódott lengyel-zsidó Parnas család alapította azzal a kikötéssel, hogy az évi két díj egyikét zsidó pályázónak kell kapnia. 1938 decemberében érkeztem meg a Johns Hopkins Egyetemre, ott ért a háború kitörése. Ha a mérnöki pályát választottam volna, egészen biztosan osztoztam volna a családom és a többi hatmillió sorsán.” (30.)

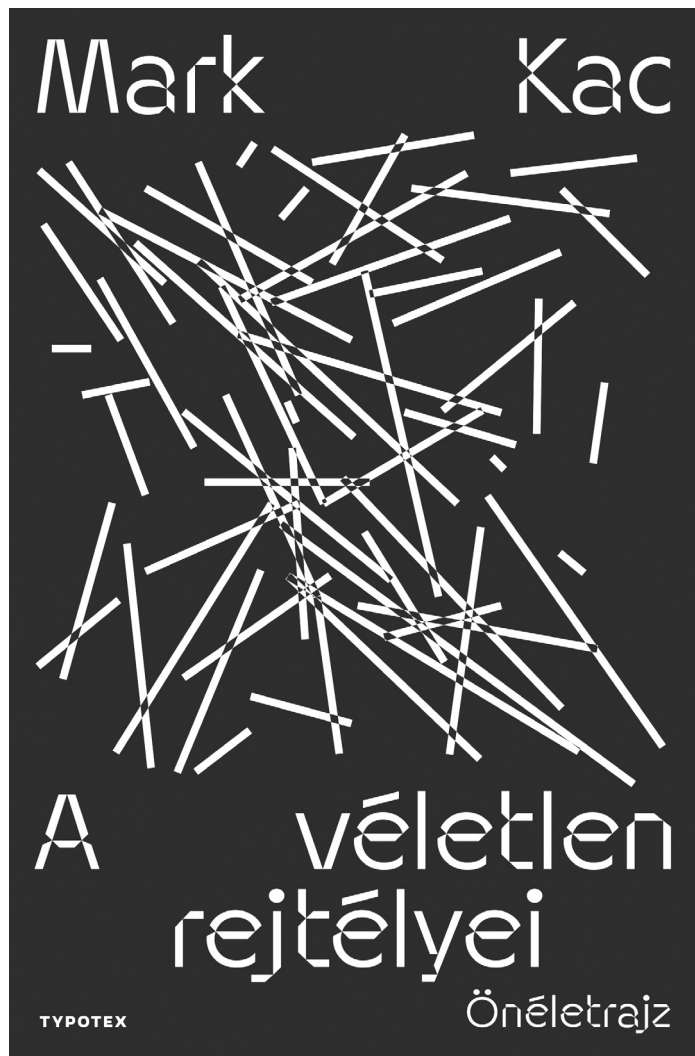
Amerikába érkezéséig azonban Mark Kacot alaposan megrángatta a történelem, mint ahogy szűkebb és tágabb értelemben vett szülővidékét is. A véletlen rejtélyei többek között azért is lebilincselő olvasmány, mert Kac elegánsan és lényegre törően képes megragadni a nagy- és középhatalmak érdekszféráinak metszéspontjában található térség tragikus sorsát. Kac Krzemieniecről – amely egyébként a nagy lengyel romantikus költő, Juliusz Słowacki szülőhelye is – így ír: „Mire megszülettem, a cárok a lengyel kultúra minden nyomát kitörölték. A városban túlnyomórészt zsidók éltek, a körülötünk lévő falvakban és tanyákon pedig szinte kizárólag ukránok. Az oroszok kevesen voltak, mégis ők alkották az uralkodó osztályt, mert kezükben tartották a rendőrséget, az igazságszolgáltatást, az iskolákat, a postahivatalt és a bankot. Hihetetlenül korruptak voltak, a kenőpénz mindenhová befurakodott.” (31.) Az egymásnak feszülő nemzetiségek hatalmi játszmái során a – Krzemieniecben a harmincas években a lakosság egyharmadát alkotó – zsidóságnak jutott a leghálátlanabb szerep: „A cárok uralma alatt a zsidók sok szempontból jogfosztottak voltak. (Ez ma is így van, de a törvény már tiltja.) Csak a peremvidékeken élhettek: külön engedélyre volt szükségük, hogy az olyan nagyvárosokba költözhessenek, mint Moszkva, Szentpétervár vagy Kijev. Csak a jelentkezők kis százalékát vették fel középiskolába, egyetemre pedig még kevesebbet. Középiskolai érettségi nélkül senki nem mehetett egyetemre. Még érettségivel is szigorú felvételi vizsgát kellett tenni, amit úgy állítottak össze, hogy hátrányosan különböztessék meg a zsidókat és a többi »nemkívánatos elemet«. Még a liberálisabb felvételi politikát hirdető külföldi egyetemek is elvárták az érettségi bizonyítványt.” (33.)

Kac történelmi áttekintése kitér arra is, hogyan hatott a mindennapi életre az 1917-es forradalom:

„[A] négy éven át tartó, leírhatatlan borzalom időszakára vette kezdetét. Először is a polgári hatóság teljesen összeomlott, a város tulajdonképpen vezetés nélkül maradt. Mivel a cári birodalom felbomlott, köztisztviselők pedig elmenekültek vagy meggyilkolták őket, Berdicsev és környéke csatatérre vált. A Fehér Hadsereg egy ideig még egyben maradt, az újonnan alakult Vörös Hadsereggel harcolt. Egy Petlura nevű gazember ukrán hadsereget szervezett, amely a Vörös és a Fehér Hadsereg ellen is küzdött, és melléktevékenységeként zsidókat fosztott ki és mészárolt le. A különböző bűnbandák megelégedtek a fosztogatással.” (36.) A tudós elbeszélése beszámol arról, hogyan hatott a városkában zajló oktatásra Lengyelország újraalkotása: „A város egyetlen akkreditált iskolája a krzemienieci gimnázium volt. Híres iskola volt, amíg Lengyelország mint független állam meg nem szűnt. Az új lengyel állam úgy döntött, hogy nem egyszerűen visszaszerzi az iskola jó hírnevét, hanem a lengyel kultúra bástyájává teszi abban a régióban, amelynek sokáig vajmi kevés köze volt a lengyelséghez. Amikor a rigai egyezmény értelmében Lengyelország átvette a keleti területeket, az tulajdonképpen gyarmatosítást jelentett egy idegen és nem különösebben barátságos hatalom részéről, és a krzemienieci gimnázium a gyarmatosítás egyik előretolt helyőrségévé vált. Bár a lengyelek elenyésző kisebbséget alkottak a régióban, a gimnáziumba felvett diákok kilencven százaléka lengyel volt, jelentős részük katonatiszti családból származott. Bár az alkotmány egyenlő jogokat biztosított az ukránok és a zsidók számára, nagyon ritkán vették fel őket, még hozzá azzal az ürüggyel, hogy nem tudnak elég jól lengyelül.” (41.) E nagyszabású történelmi tablón helyet kap természetesen Piłsudski, valamint Juliusz Poniatoński kormánya, akár csak a német megszállás is. (43–45.) Kevés olyan lényegre törő összefoglalását olvashatni Lengyelország végzetes geopolitikai helyzetének, mint a lwówi-lvivi-leMBERGI egyetem apropóján Kac eme bekezdése: „Az egyetem második virágkora egybeesett azzal a húsz évvel, amíg Lengyelország függetlenséget élvezett az I. világháború után. Lengyelország egész történelme során nagy hatalmi szerepről álmodozott. A hagymázás álmok szájalmasak, egyszersmind ostobák voltak, hiszen az országot egyik oldalon Németország, a másikon Oroszország határolta, és előszeretettel választottak öngyilkos hajlamú romantikusokat vagy egyszerűen csak alkalmatlan embereket vezetőnek. Bár geopolitikai értelemben nem lehetett az országból nagy hatalom, más területen váratlanul mégis az lett. Lengyelország matematikai nagyhatalommá vált!” (52.)

Mark Kac önéletrajza bővelkedik olyan – szenttelen tárgyilagossággal bemutatott – sorokban, amelyek sokat elmondanak arról, mint jelentett a térség értelmisége számára az, hogy a Németország és Oroszország közötti ütközőzónába vetette őket a sors. Megjelenik ezen az impozáns tablón például Marcell Stark, aki később kiváló aritmetikai tankönyvek szerzőjeként segítette az újabb lengyel matematikusnemzedékek felemelkedését, a háború alatt azonban „egy koncentrációs táborban oldotta meg a német repülőgépipartól kapott problémákat, és sikerült úgy szabotálnia a német hadi erőfeszítéseket, hogy közben nem került veszélybe az élete”, valamint Stanisław Ruziewicz matematikusprofesszor is, akit 1941. június végén száz másik lengyel értelmiséggel – többek között Kazimierz Bartel professzorral, az ábrázoló geometria és a perspektívaelmélet ismert szakértőjével, valamint Tadeusz Zelenskiével, Molière műveinek lengyel fordítójával – együtt kivégeztek a német megszállók. (60–65.) A tragikus sorsok gyászfátylán át azonban olykor a jellegzetesen zsidó és jellegzetesen középkelet-európai humornak is van alkalma megcsillanni. Igen emlékezetes például Hugo Steinhaus alakja, aki „szeretett azzal viccelődni, hogy az Egyesült Államok szegényebb, mint Lengyelország, mert Lengyelországban kiváló matematikusokat képeznek, de nem használják őket, az Egyesült Államok viszont nem engedhet meg magának ekkora pazarlást” (58.), és aki – miután egy Krakó melletti kisvárosban, álnéven bujkálva sikerült túlélnie a náci megszállást – azt vallotta: „élete legboldogabb napját 1945-ben élte át: a huszonnégy órás interregnumot a németek távozása és az oroszok érkezése között”, amikor is „ők már elmentek, ők viszont még nem voltak ott”. (84.) A történelmi háttér ismeretében pedig nem csoda, hogy későbbi, Amerikai éveiről szólva Kac olyan, Magyarországról indult világhírű tudósokat is gyakran emleget önéletrajzában, mint például Neumann János, Wintner Aurél vagy Erdős Pál, a szerző jó barátja, akivel több alkalommal is együtt dolgozott.

Ami pedig azokat a fejezeteket illeti, amelyek Kac kutatásait foglalják össze: a magamfajta, akik a matematikaérettségét a legsúlyosabb kamaszkori traumák egyikeként élték meg (úgy huszonöt éves koromig rémálmodtam azt rendszeresen, hogy számtanórán vagyok), aligha lesznek képesek értelmezni a könyvben szereplő képleteket és levezeté-

seket. Viszont Mark Kac mondatai még ezekben a szakaszokban is vannak annyira szuggesztívek, hogy a matekfóbiás olvasók is átérzik: itt valami nagyszerű dologról lehet szó, még akkor is, ha az teljességgel érthetetlen.

És ugyan ki ne volna kész megbocsátani azt, ha egy könyvben a „Brown-útvonalak egy bizonyos halmazának (Wiener-féle) mértéke” is emlegetve van, ha közben a mű egy valóban regénybe illő, izgalmas és fordulatos, ráadásul nem egyszer szípor-kázó humorral megírt élettörténeten keresztül mutatja be Európa Kelet és Nyugat közé szorult térségének tragikus történelmét és embersorsait. Többek között azzal a kimondatlan tanulsággal szolgálva az olvasónak: azok a hatalmak, amelyek szembefordulnak az értelmiségükkel, nem önmagukat segítik meg ezzel, hanem azokat az országokat teszik győztesé, ahová üldözöttjeik menekülnek.

EGY ÖRÖKNEK HITT TESTVÉRISÉG VÉGE, AVAGY MONARCHIA-REKVIEM GALÍCIÁBÓL

(Szofija Andruhovics: *Felix Austria*
Fordította: Mihályi Zsuzsa. Budapest,
Typotex, 2017.)

Február végétől kezdve időnként – a rá hulló orosz rakéták apropóján – a nyugat-ukrajnai Ivano-Frankivszk városa is megjelenik a híradásokban. Arról viszont hallgatnak a háborús hírek, hogy a település – amely 1962-ben kapta meg jelenlegi nevét az ukrán költő-politikus Ivan Franko előtti tiszteletadásoként – Sztaniszlaviv néven korábban az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a Habsburg Birodalom része volt. Igaz, az előző mondatban szereplő „Sztaniszlaviv néven” további pontosításra szorul: a lengyel Stanisławów, a német Stanislau, valamint az ukrán Станіславів névváltozatokat egyaránt használták a város különféle anyanyelvű lakói, és a helyi orosz, illetve jiddis nevű sajtóban Станиславов, valamint וואסלאוו alakban is olvasható volt a település neve.

Ebbe a soknyelvű és -kultúrájú világba szippantja be az olvasót Szofija Andruhovics *Felix Austria* című regénye. A szerző – a várost izgalomban tartó kegytárgylopások ürügyén – rögvest az első oldalon érzékletes, színes-szagos-zajos Sztaniszlaviv-bejárásban részesíti az olvasót: a vallási-nemzeti sokféleség kavalkádjában ortodox és katolikus papok, baziliánus szerzetesek és rabbik lamentálnak a szentségtartók, aranypaténák, Keresztelő Jánosnak tulajdonított hajtincsek, kidduskelyhek, smaragdberakásos jádók, valamint hankiák eltűnése felett, miközben a helyi polgárok a csodagyerekként indult lengyel zongoraművész-komponista, Raul Koczalski koncertjére sereglenek össze, az automobilokon „tizenöt kilométeres sebességgel suhannak a tiszmenicjai országúton a gyáripárosok”, és a távbeszélőt, valamint a röntgensugarakat is ismerik a város polgárai. Andruhovics remekül érti, hogyan lehet egy-egy kavalkádszerű piaci jelenettel, jiddis nyelvű párbeszédrezsletekkel, vagy éppen a korra jellemző márkák nevének céltudatos szerepeltetésével érzékeltetni a Habsburg-világban létezés mindennapjait: egyszer a hucul árusok maradnak el a piactérről az

ítéletidő miatt, ami járhatatlanná tette a hegyi utakat, másszor a budapesti termálfürdőkben megtapasztalt élményeiket idézik fel a szereplők, azt pedig, hogy a sztaniszlavivi katolikus kereskedők kezdeményezésére bevezették az üzletek vasárnapi zárva tartását, a regény főszereplője-narrátora, Sztefa így kommentálja: „Furcsa volt, bosszantó, hogy szombaton már előre végig kellett gondolni, van-e elég otthon mindenből. Mondjuk, nem fog-e el váratlanul a karlsbadi porcelán.”

Eleinte úgy tűnik, mintha minden és mindenki a helyén volna ebben a sokféleségből összeálló egységben. Beleírta Sztefanyija Csornenykót is, azaz Sztefát, a regény egyes szám első személyű elbeszélőjét-főszereplőjét, aki az 1868. szeptember 28-án bekövetkezett tűzvészben veszítette el a szüleit – „Lotringerék kertjében lekvárt főztek, és leégett a fél város” –, és akit aztán Anger doktor vett magához. Adelával, az orvos lányával úgy nevelkedtek, mintha édestestvérek lettek volna. Legalábbis szereti így, vagy még ennél is szorosabb kapcsolatként látni kettőjük viszonyát Sztefa: „Gyermeki fantáziám történetei közül egy melodramát szerettem a legjobban. Ebben véletlenül a tudomásomra jut, hogy valójában Anger doktor az igazi apám, volt egy futó kapcsolata anyámmal, aki éppen mázas

kuglófot sütött a doktornénak tejszínhabbal. Hosszú órákat töltöttem a tükör előtt azzal, hogy hasonló vonásokat kerestem az én arcom és Adeláé között, hogy valóra válhasson az álmom.” A regény jelen idejében Anger doktor már rég nem él, Adela is férjhez ment Petróhoz, a nagytehetségű ruszin kőfaragó mesterhez, akinek a szoboralakjai eleinte csak szinte, majd a regény előrehaladtával a valóságban is megelevenednek. Sztefa azonban még ekkor is elválaszthatatlan társa Adelának, több, mint szolgáló és társalkodónő, elvégre – legalábbis Sztefanyija így értelmezi saját szerepét – órá bízta halálos ágyán Anger doktor azt a feladatot, hogy élethossziglan segítő társa

legyen édeslányának. Kettejük kapcsolatáról szólva többször említés esik két fáról is, amelyeknek törzsei egymásba vannak fonódva – ami nyilvánvaló utalás Stanisław Worcell híres metaforájára a lengyel és a magyar nemzet egymásra utaltságáról, és – mint a későbbiekből kiderül – egyáltalán nem csupán azért szerepel a szövegben, mert jól hangzik.

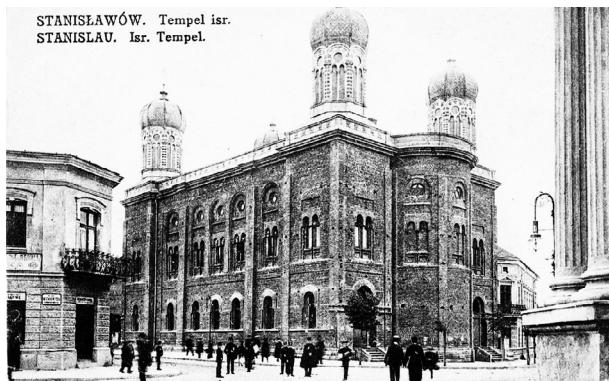
A regény Adela és Sztefa kapcsolatának krónikája, amely a szolgálólány és az elkényeztetett úrikisasszony közhelyszerű viszonyánál jóval bonyolultabb: Petro személyében a féltékenységek is helyet kap benne, aztán a karizmatikus pap, Jozsif atya színre lépésével lassan, de biztosan szerelmi háromszöggé (vagy éppenséggel négyszöggé?) alakul át. Az olvasó meg egyre erősödő borzadállyal lesz a tanújává újabb és újabb olyan jeleneteknek, amelyek egyértelműen jelzik, hogy Adela bizony a szolgálójának tekinti Sztefát, és nem többnek, az árva lány azonban minduntalan addig csúri-csavarja a történeteket, mígnem sikerül meggyőznie magát: teljesen egyenrangú felek, fogadott testvérek közötti civakodásról van szó csupán.

Közben zajlik a huszadik századba forduló Sztaniszlaviv mozgalmas élete, pletykákkal, szerelmi drámákkal, a Monarchia nyelveinek kakofóniájától hangos vásárokkal, cirkuszi látványosságokkal, és – nem mellékesen – a Ferenc József császár születésének 70. évfordulójára szervezett ünnepséggel, valamint a Márquez-novellák szereplőit idéző, gumicsontú fiúcskával, akit az uralkodó előtt tisztelgő *Felix Austria!* felirat ihletésére Feliksznak neveznek el Petróék.

A hétköznapi csodákba és a karneváli közzjátékokba belefeledkező olvasó számára eleinte szinte észrevétlenül, majd egyre nyilvánvalóbban haladnak tragikus végkifejletük felé az események. Az önmagát egyenrangú félnek képzelő szolgálólány

és úrnője közötti viszontagságos viszonyok – mint ha csak a Monarchia társnemzetei közötti kapcsolat megszemélyesítését látnánk – azért haladnak az elkerülhetetlen tragédia felé, mert feloldhatatlan elmentet van a szereplők énképe, valamint aközött, ahogyan a többiek látják őket. Aztán – ahogyan az a regényekben lenni szokott – egy titkos naplóból fény derül az igazságra, aminek csak egyik fájdalmas részlete az, hogy Sztefára nem mint fogadott testvére hivatkozik Adela, hanem csak így emlegeti: „Fafejű ruszin lány”. Végző csapásként előkerül egy régi levél is Anger doktortól, amiből kiderül, hogy az egymásba fonódott fatörzsek nem csak a nemzetek egymásra utaltságának lehetnek a jelképei, hanem a toxikus kapcsolatoknak is.

A talált levél, amely a már megbánt örökbefogadás motivációiba és e megbánás okaiba is bepillantást enged, a két lány történetét az Osztrák–Magyar Monarchia történetének mitikus jelképévé nemesíti. A két leányzót az egyenjogúság illúziójában fölnevelő apa így vall tragikus ballépéséről: „Tévedtem és bajt okoztam. Mindenekelőtt a saját lányomnak, pedig elsősorban az ő javát kellene szem előtt tartanom. Kárt okoztam ennek az öntudatlan szégyen párának is, aki villámgyorsan elsajátította azt a művészetet, hogy mindent csakis úgy lásson, ahogy neki kényelmes.” Ennél pontosabban nehéz összefoglalni a Habsburg-birodalom hosszú távon fenntarthatatlan, valamint csakis is az impérium keretei között működtethető függőségeinek és előnyének törekeny voltát, valamint az illékony biztonság örökkévalóságába vetett hitből fakadó szellemi elkényelmesedést. Végül lángok között omlik össze az egész, addig megingathatlannak hitt, Adela és Sztefanak egyaránt otthont adó épület, és közben a birodalom öröknek hitt idejét mutató zsebórának is nyoma vész. Szofija Andruhovics remekművű regénye pedig eljut drámai végkifejletéig, hogy utolsó bekezdésében, kalitkából szabaduló kismadárként, kiröppenjen kényelmes fogságának védelméből az ismeretlenbe a posztbirodalmi történelem, amiben – mint a Sztaniszlavivból lett Ivano-Frankivszkra hulló bombák is példázzák – a korábban egy fedél alatt élő szereplők némelyike máig nem talált biztonságot és élhető mindennapokat nyújtó új otthonra.

A sztaniszlavivi zsinagóga a századfordulón
(forrás: Wikimedia Commons)

